

بررسی تاریخی تطور علم طبقات مفسرین از صدر اسلام تا عصر حاضر

حیات الله حقجو^۱، حبیب الرحمن رحمانی^۲

۱. پوهنمل، دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون جوزجان. شبرغان، افغانستان (نویسنده مسئول).

<https://orcid.org/0009-0008-7256-5824> - haqjoo7@gmail.com

۲. پوهنمل، دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون جوزجان، شبرغان، افغانستان.

<https://orcid.org/0000-0002-7742-5686> - habibrahman1363@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۵/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۲۶)

چکیده

علم طبقات یکی از مهم‌ترین علوم محسوب می‌شود که دانشمندان اسلامی توجه خاص را مبذول داشته، به ویژه علم طبقات المفسرین که مفسرین این علم، به دلیل اینکه تفسیر و تبیین معانی کتاب الله به ایشان برمی‌گردد، از اهمیت والای برخوردار هستند. با وصف این در مورد توجه بیشتر صورت نگرفته، آمار آثار تألیف شده انگشت شمار می‌باشد. بعد از درک اهمیت موضوع، علمای اسلام در تألیفات خویش به شکل ضمنی و برخی هم کتاب مستقل در زبان عربی تألیف نمود، ازینرو بنده خواستم مقاله‌ی را به زبان فارسی به روش ساده و مختصر بنگارم تا برای محصلان و طلاب مدارس هرچه بهتر مورد استفاده قرار گرفته، آشنایی کامل با علم طبقات مفسران داشته باشند. هدف که این تحقیق دنبال میکند، بررسی تاریخی تدوین و تطور طبقات مفسران و روشهای آنان می‌باشد، که این نقش به سزای را در فهم بهتر تفسیرهای قرآنی و درک تحولات فکری امت اسلامی از صدر اسلام تا امروز دارا می‌باشد. در نتیجه این تحقیق، به بررسی تاریخی طبقات مفسرین و روش تفسیری ایشان در قرآن کریم و شناخت جایگاه علمی و تاریخی مفسران پرداخته، این امر امکان تحلیل دقیق‌تر و شناخت عمیق‌تری را در میان مفسران، علما و دانشجویان فراهم می‌کند. روش که در این تحقیق استفاده شده، کتابخانه‌ای بوده، جهت جمع‌آوری معلومات از منابع معتبر و موثق استفاده شده است.

کلمات کلیدی: تاریخ، تطور، طبقات، مفسران

*. ارجاع: حقجو، حیات الله و رحمانی، حبیب الرحمن. (۱۴۰۴). بررسی تاریخی تطور علم طبقات مفسرین از صدر

اسلام تا عصر حاضر. مجله علمی - تحقیقی جوزجانان، ۱۸ (۴۶:۱) ۱۰۵-۱۲۰.

<https://doi.org/10.69892/jawzjanan.2025.74>

A Historical Study of the Classes of Qur'anic Exegetes from the Dawn of Islam to the Present Age

Hayatullah Haqjoo^{1*}, Habib rahman Rahmani²

1*. Senior Teaching Assistant. Department of Islamic culture, Faculty of Shariah, Jawztan University, Sheberghan, Afghanistan (Corresponding Author).

haqjoo7@gmail.com - <https://orcid.org/0009-0008-7256-5824>

2. Senior Teaching Assistant. Department of Islamic culture, Faculty of Shariah, Jawztan University, Sheberghan, Afghanistan.

habibrahman1363@gmail.com - <https://orcid.org/0000-0002-7742-5686>

(Received: 02/08/2025 - Accepted: 18/09/2025)

Abstract

The science of Ṭabaqāt (classification of scholars by generation or era) is considered one of the most important branches of Islamic scholarship, alongside other sciences, to which Muslim scholars have devoted particular attention, producing numerous valuable works on the subject. Among these, the science of Ṭabaqāt al-Mufasssīrīn—the classification of Qur'anic exegetes—holds a distinguished position, as the interpretation and explanation of the meanings of the Book of Allah are entrusted to these scholars, who are regarded as the representatives of this discipline. Despite its significance, this field has received comparatively less attention; the number of authored works is very limited, and it is not formally taught as a distinct subject in the curricula of Islamic seminaries or universities, whether in specialized or general programs. Educational materials on the topic in Persian are scarce and scattered, making the concept unfamiliar to many students. Recognizing its importance, some Muslim scholars made passing references to it in their writings. The methodologies employed in compiling these works generally followed two approaches: some authors organized the entries of exegetes in alphabetical order, while others arranged them chronologically by centuries, recording their biographies in detail so that a deep and precise understanding of each exegete, their interpretive approach, and the scholarly value of their tafsīr could be achieved. From these observations, Such an inquiry into the biographies of Qur'anic exegetes and their exegetical methods provides insight into their scholarly and historical standing, reveals the evolution of intellectual trends and sectarian orientations, and highlights the impact of political, cultural, and religious contexts—thus enabling scholars and students to engage with this discipline in a more informed and profound manner. These considerations constitute the primary outcomes and ultimate findings of this research.

Keywords: *Compilation, Development, Tabaqat, Qur'anic Exegetes*

*. **Citation:** Haqjoo, H. & Rahmani, H. (2025). The importance of Afghanistan's geographical location in the country's economic development. *Scientific-Research Journal of Jawzjanaan*. 18(1;46), 105–120. <https://doi.org/10.69892/jawzjanaan.2025.74>

مقدمه

قرآن کریم کتاب هدایت و معجزه پیامبر اسلام است، محور اصلی شریعت و تربیت بوده است. درک صحیح آیات قرآن نیازمند تخصص عمیق است که علم تفسیر پاسخ گوی آن شده است. طبقات مفسران به بررسی، شناسایی و طبقه بندی مفسران قرآن کریم در طول تاریخ اسلام می پردازد. این دانش به محققان کمک میکند تا روند تطور علم تفسیر، روش ها و تحولات فکری در طول قرون مختلف را شناسایی کرده، نه تنها سندی بر غناسازی علمی در تفسیر قرآن کریم محسوب میشود، بلکه فرصت است برای شناخت پیشرفت ها و انکشاف علمی و فکری هر عصر نیز به شمار می رود. از همین رو شناخت مفسرین و طبقه بندی آنان بر اساس ویژگی های علمی، زمانی و جغرافیایی، اهمیت ویژه ای دارد. از آغاز اسلام تا کنون، علمای اسلام در این عرصه به تحقیق پرداخته و تفاسیر گوناگون را به رشته تحریر درآوردند. این تنوع باعث شد که علمای تفسیر برای سامان دهی این میراث علمی گران سنگ اقدام به طبقه بندی مفسران نمایند. (الزركشي، ۷۹۴، ص. ۶۷).

اولین کسی که در مورد طبقات المفسرین تألیف کرد، امام جلال الدین سیوطی (رحمه الله) بود. وی کتاب را تحت نام طبقات المفسرین تألیف نمود. در این کتاب به معرفی برخی از طبقات مفسرین و روش های آنان به گونه مختصر پرداخته، و بر تعداد اندک از مفسران اکتفا نموده است. سپس یکی از شاگردان برجسته وی اما احمد داوودی، کتابی را تحت همین عنوان تألیف نمود. وی در این اثر، شماری اندک از مفسرانی را که از دید استادش مغفول مانده بودند، جمع آوری کرده و به کتاب خویش افزود.

به همین منوال محمد عادل نویهض در (معجم المفسرین من صدر الاسلام الی العصر الحاضر) کوشیده تا مجموعه ای گسترده از مفسران را از آغاز تا دوران معاصر معرفی کند، اما اثر وی بیشتر مرجع نامه را دارد نه تحلیل تاریخی. به این ترتیب گام مهمی در تکمیل طبقات مفسرین و ثبت میراث تفسیری برداشته شد. اما تحقیق حاضر تاریخ تطور علم طبقات مفسرین در ادوار مختلف و جایگاه این علم را بررسی می کند، که مقاله ی مختصر با معیار دانشگاهی به زبان فارسی ترتیب گردیده، و برای دانشجویان و طلاب علم مفید واقع شود.

هدف ازین تحقیق، بررسی سیر تاریخ تطور علم طبقات مفسران قرآن کریم و نقش آن در فهم عمیق از تاریخ تفسیر قرآن کریم و روش های مفسران می باشد. تا ازین رهگذر زمینه ای برای پژوهش های دقیق تر در عرصه علوم قرآنی فراهم شود. در تحقیق حاضر تلاش صورت

گرفته، که با بهره گیری از روش کتاخانه‌ای، و باگردآوری معلومات از منابع معتبر، تصویری روشن و دقیق از روند رشد و تطور طبقات مفسرین در تاریخ تفسیر قرآن کریم ارائه دهد.

الف) تعریف طبقه

طبقه در لغت: واژه طبقه مرکب از حروف (ط، ب و ق) است به معنای مماثلت، مشابهت و مشاکلت استعمال می‌شود (زبیدی، ۱۲۰۵ه، ص. ۳۲۶).

در لسان عرب جماعه از مردم را بنام (طبقه الناس) یاد می‌کنند (ابن منظور، بی تا، ص. ۴۲۳). بناءً مراد از طبقه (جماعه من الناس المتشابهون فی امر یقاربه)، استاد محمود شاکر می‌گوید: کلمه طبق در لسان عرب به معنای مماثلت دو چیز اطلاق می‌شود، هرگاه دو چیز بالای هم قرار داده شود به گونه که هر دو کاملاً یکی دیگر را بپوشانند. ازین که هر زمان و مرتبه که مفسرین در آن قرار داشتند، دارای احوال، خصوصیات و روش خاص خود را داشت نفس این خصوصیات را به نام طبقه یاد کردند (شاکر، بی تا، ص. ۶۶).

لفظ طبقه، جیل و قرن یک معنا را افاده می‌کند و با هم متقارب المعنی است (ابن منظور، بی تا، ص. ۷۹).

در نتیجه همه این الفاظ در جماعه از مردم استعمال می‌شود که باهم معاصر، متقارب و اشتراک در امر از امور داشته باشند.

کلمه طبقه در قرآن کریم ذکر نشده؛ اما کلمه طبق و طباق در قرآن کریم ذکر شده. الله متعال می‌فرماید: ﴿لَرَكِبْنَ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ﴾ (الانشقاق: ۱۹) و در جای دیگر می‌فرماید: ﴿الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طَبَاقًا﴾ (الملک: ۳).

کلمه طبقات در احادیث پیامبر بزرگ اسلام ذکر شده: ﴿أَلَا إِنَّ بَنِي آدَمَ خُلِقُوا عَلَى طَبَقَاتٍ شَتَّى﴾ (ابن حنبل، بی تا، ص. ۱۹).

۱. در اصطلاح طبقه

أبو الفضل أحمد بن علی بن حجر العسقلانی رحمه الله (متوفی: ۸۵۲ه) می‌گوید: اهل زمان واحد متقارب اشتراکوا فی امر من الامور المقصوده.

ابن الاعرابی می‌فرماید: جماعه من الناس يعدلون جماعه مثلهم (ابن منظور، بی تا، ص. ۷۹).

در کتاب الصحاح ذکر شده (هم قوم متعاصرون اذا تشابهوا فی السن و الاسناد (الاخذ عن المشایخ) (الجوهري، إسماعیل بن حماد. ۳۹۳هـ) الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیة)، ۲۵۱۲/۴.

۲. تعریف علم طبقات المفسرین

علم یبحث عن احوال مفسری کتاب الله عزوجل عبر الامصار و الاعصار (الذهبی، بی تا، ص. ۳۳۳).

۳. سیر تاریخی طبقات المفسرین

در ابتدا اهتمام به علم طبقات و تألیف کتب در این مورد از جنب محدثین آغاز شد توجه و دقت بیشتر به تمیز حدیث صحیح از غیر آن باعث شد؛ تا در مورد اسانید، راویان و سیرت ایشان و ضبط اسما، القاب و وفیات آن‌ها تتبع و دقت بیشتر صورت گیرد. از بزرگترین علمای که پیرامون علم طبقات المحدثین تألیف کرده‌اند: عبارتند از امام خطیب بغدادی (التراجم والطبقات)، ابن عساکر (معجم الشیوخ)، امام سمعانی (المنتخب من معجم شیوخ السمعانی و نیز کتاب: الانساب) و امام ذهبی (المعین فی طبقات المحدثین) بودند. بعداً در برخی از علوم و فنون دیگر نیز در مورد طبقات تألیفات صورت گرفت مثل: تألیف در طبقات فقها، طبقات قرا، طبقات شعرا و طبقات مفسرین و غیره.

ازین که در مورد طبقات فقها، طبقات محدثین، طبقات ادبا و طبقات شعرا و سایر بخش‌ها، کتاب‌های زیادی به گونه مستقل نوشته شده، در حالی که علم تفسیر از اهم علوم، رجال و مفسرین این علم نمایندگان این علم محسوب می‌شود. در مورد طبقات مفسرین کتاب و اثر مستقل نوشته نشده و اهتمام و توجه نه چندان بیشتر تا یک مدت زمان صورت نگرفته بود. هر چند علمای بزرگ مثل: ابن قاضی شهبه در کتاب خویش (تراجم طبقات النحات واللغویین الفقها و المفسرین)، ابن جریر در بخش التراجم والطبقات کتاب: (المعجم الصغیر لرواة الإمام ابن جریر الطبری)، امام ثعلبی در کتاب خود (الکشف والبیان عن تفسیر القرآن)، امام ابن عطیه در تفسیر خود (المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز)، امام ابن جزی الکلبی الغرناطی (المتوفی: ۷۴۱هـ) در کتاب خویش (التسهیل لعلوم التنزیل و برخی از مؤلفین علوم قرآن مثل امام زرکشی در کتاب البرهان و امام سیوطی در الاتقان فی علوم القرآن در مقدمه کتاب خویش به شکل مبثوث و پراکنده ذکر نموده است که این برای شناخت مفسرین و طبقات آن کفایت نمی کرد (عابد، ۱۴۳۲، ص. ۱۹).

اولین شخصی که بر تألیف در طبقات مفسرین اهتمام کرد و کتاب مستقل در این باب تصنیف نمود، امام، حافظ، ادیب و مؤرخ مولانا جلال الدین عبدالرحمن سیوطی (رحمه الله) (۹۱۱هـ) بود که کتاب را تحت نام (طبقات المفسرین) به رشته تحریر در آورد، آن گونه که امام سیوطی در مقدمه کتاب خویش می گوید: (لم اجد ما اعتنی بافراده کما اعتنی بافراد المحدثین والفقهاء والنحات) امام سیوطی سعی کرد کتاب جامع را نوشته کند که مفسرین و طبقات آن را به چهار قسم تقسیم نموده، مفسرین صحابه تابعین و تبع التابعین، مفسرین محدثین، مفسرین اهل سنت و حتی مفسرین شیعه و معتزلین را در این کتاب شامل نمود که تعداد تراجم و طبقات مفسرین به ۱۶۳ ترجمه رسید. موارد را که امام سیوطی در مورد تراجم و طبقات مفسرین ذکر نموده است: شهرت مفسر، مؤلفات مفسر، دیدگاه علما در مورد مفسر و با تاریخ وفات، ترجمه مفسر را ختم می نماید که اسمای مفسرین به ترتیب معجم (الفبا) ترتیب شده است و اغلباً به گونه اختصار بیان نموده است. این مقدار از کار و تراجم ضرورت و نیازمندی را در عرصه طبقات المفسرین مرفوع نمی ساخت و در این مقطع از زمان یکی از معاصرین امام جلال الدین سیوطی به نام شیخ ابوسعید صنع الله الکوزه کنانی متوفای سال (۹۸۰هـ) کتاب را به عنوان (طبقات المفسرین) در علم طبقات المفسرین نوشته کرد (حاج خلیفه، بی تا، ج ۲، ص. ۱۱۰۲).

سپس شمس الدین محمد بن علی بن احمد الداوودی (رحمه الله) (۹۴۵هـ) که شاگرد امام سیوطی است به تألیف کتاب طبقات پرداخت و کتاب را به نام (طبقات المفسرین) تألیف نمود و اعلامی از مفسرین را در کتاب جمع نمود تعداد تراجم این کتاب بالغ بر ۷۰۴ ترجمه است راه و روش استادش را انتخاب نموده، از وی پیروی نمود و تنها تفاوت روش این دو کتاب در اطلاع و اختصار است. علاوه بر این که کتاب امام داوودی مثل کتاب استادش دارای مقدمه نمی باشد (ابن قاضی، ۸۵۱هـ، ص. ۲۱۰).

سپس علامه احمد بن محمد الادنه وی و یا الادرنی الترمکی (رحمه الله) در سال ۱۰۹۵هـ کتابی را تحت نام (طبقات المفسرین) تألیف نمود، تعداد تراجم این کتاب بالغ بر ۶۳۸ ترجمه است. ایشان کتاب خود را به اساس فصول تقسیم بندی نموده و هر فصل را به صد سال اختصاص داده است. هر صد سال را یک طبقه عنوان نموده و به حسب سال وفات ترتیب نموده است. الادنه وی، مفسرینی را که سال وفات شان معلوم نیست، فصل جداگانه قایم نموده است و یک فصل را نیز برای مفسرین که در علوم قرآن نوشته اند، قایم کرده است. هم چنان تراجمی که از داوودی فوت شده است را نیز استدراک نموده است. در ترجمه مفسر: اسم مفسر، نسب،

مواصفات (فقیه محدث حافظ و سایر اوصاف)، شیوخ، تلامیذ، مؤلفات و مخصوصاً مولفات که در علم تفسیر باشد، ذکر نموده است (الفنگفیری، ۱۴۲۱، ص. ۴۰).

سپس شیخ عمر نصوحی نزیه بلمن الترمکی (رحمه الله) (۱۳۹۱هـ) کتاب را بنام (طبقات المفسرین) تألیف کرد که به زبان ترکی در دو جلد مطبوع است و تعداد تراجم آن بالغ بر (۴۴۶) ترجمه است.

به همین منوال محمد طاهر الفنگفیری (رحمه الله) (۱۴۰۷) از علمای معاصر پاکستان کتاب را در زبان عربی (نیل السایرین فی طبقات المفسرین) که شامل ۶۸۸ ترجمه است را تألیف نموده است.

و نیز عادل نویهض (رحمه الله) کتاب را به نام (معجم المفسرین) از صدر اسلام تا عصر حاضر که در این کتاب دو هزار (۲۰۰۰) مفسر را به ترتیب معجم ذکر نموده است (عابد، ۱۴۳۲، ص. ۲۶).

۴. اهمیت و ارزش علم طبقات المفسرین

۱.۴- وقوف و آگاهی بر پیشینه تاریخی علم تفسیر و مراحل تطور و تکامل آن در عصور و قرون مختلفه؛

۲.۴- شناخت مصادر و مراجع علم تفسیر و خصوصیات تفاسیر و تألیفات مفسرین لاحق از سابق در عصور و قرون مختلفه؛

۳.۴- شناخت احوال مفسر، تفسیر و سبب تألیف آن، مصادر که در این تفسیر استفاده شده، نقش و تأثیر این تفسیر در مابعدش؛

۴.۴- ضبط اسماء المفسرین و کتب و تألیفات ایشان؛

۵.۴- شناخت و آشنائی با سلف صالح و مطالعه سیرت و زندگی نامه آنان، نه تنها موجب افزایش انگیزه در پیروی از راه و روش ایشان می گردد؛ بلکه تأثیرات تربیتی و معنوی عمیقی نیز بر شخصیت انسان می گذارد (تیم، ۱۹۹۴، ص. ۷۱).

ب) منهج و روش تدوین و ترتیب کتاب طبقات المفسرین

مفسرین و علمای تفسیر در تدوین و ترتیب کتاب های طبقات المفسرین دو روش را انتخاب نموده است:

۱- تدوین به ترتیب معجم (الفبا): مفسرین که به این روش کتاب را تدوین نموده است عبارتند از:

- امام جلال الدین سیوطی (رحمه الله) (۹۱۱ هـ) کتاب (طبقات المفسرين)؛
- امام احمد بن علی بن محمد الداوودی (رحمه الله) (۹۴۵ هـ) کتاب (معجم المفسرين)؛
- امام ابوسعید صنع الله الکوزه الكنانی (رحمه الله) (۹۸۰ هـ) (این کتاب در حکم مفقود است). (عابد، ۱۴۳۲، ص. ۲۸)؛
- امام عادل نویهض کتاب (رحمه الله) (معجم المفسرين) شامل مفسرين صدر اسلام تا عصر حاضر.
- ۲- تدوین و ترتیب به حسب قرون: مفسرين که به این روش کتاب را تدوین نموده است عبارتند از:
- امام تقی الدین ابن قاضی شهبی دمشقی (رحمه الله) (متوفی سنه ۸۵۱) کتاب (تراجم طبقات اللغويين والنحات والمفسرين والفقهاء)؛
- ابوسعید بن صنع الله الکوزی کنانی (رحمه الله) کتاب (مصنف) (متوفی ۹۸۰ هـ). (عابد، ۱۴۳۲، ص. ۳۸)؛
- امام محمد بن احمد الادنه وی- الادرنی (رحمه الله) (۱۰۹۵ هـ) کتاب (طبقات المفسرين).
- عمر نصوحی نزیه بلمن ترکی (رحمه الله) (۱۳۹۱ هـ) کتاب را بنام (طبقات المفسرين)؛
- محمد طاهر الفنگ فیری (رحمه الله) (۱۴۰۷ هـ) از علمای معاصر پاکستان کتاب را (نیل السایرین فی طبقات المفسرين).

ج) نمونه از طبقات مفسرين در قرون مختلفه

در عهد نبوی، نبی اکرم صلی الله علیه و سلم امام مسلمین در تمام علوم بودند، از جمله علم تفسیر قرآن کریم برای پیامبر بزرگ اسلام نازل می شد. الله متعال معانی قرآن را به رسول الله تعلیم می داد و مسئولیت تبیین و تفسیر قرآن به عهد نبی کریم صلی الله علیه و سلم بود و رسول گرامی معانی، احکام و آداب قرآن کریم را به اصحاب کرام می آموختند (الداوودی، ۹۴۵، ص. ۶).

۱. طبقه اول: مفسرين از اصحاب رسول الله

از جمله برجسته ترین مفسران قرآن کریم در میان صحابه می توان به خلفای راشدین اشاره کرد که در کنار مسئولیت رهبری امت، در بیان مفاهیم قرآنی نیز نقش مؤثری ایفا نمودند. در کنار آنان، گروهی از صحابه به عبادله خمسہ نیز در علم تفسیر جایگاه ویژه ای دارند:

-عبدالله بن عباس رضی الله عنهما: مشهورترین مفسر صحابه که به ترجمان قرآن ملقب شد و اکثر مفسرین پس از وی از اقوال او بهره مند شدند؛

-عبدالله بن مسعود رضی الله عنه: از نخستین مسلمانان و از فقهای بزرگ صحابه که تفسیرات ارزنده‌ای از او نقل شده است؛

-عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو بن عاص و عبدالله بن زبیر رضی الله عنهم نیز از در این زمره قرار دارند و روایات بسیاری در زمینه تفسیر از آنان به ثبت رسیده؛

همچنین ابی بن کعب رضی الله عنه کاتب وحی و از قاریان برجسته، در شمار صحابه مفسر قرار دارد. بسیاری از تابعین از حلقه درس او بهره گرفت.

به‌طور کلی، این طبقه از مفسران پایه‌گذاری علم تفسیر به‌شمار می‌روند، آثار علمی آنان، هرچند به‌صورت مکتوب بسیار محدود است؛ اما در قالب روایات و آثار شفاهی، از طریق شاگردانشان به نسل بعدی منتقل شده و مبنای شکل‌گیری علم تفسیر گردیده است (الذهبی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۴۸).

۲. طبقه دوم:

مفسرین از تابعین برخی از ایشان کسانی هستند که در دروان خلفای راشدین در صدر قرار گرفتند، و برخی دیگر از آن‌ها کسانی‌اند که تا قرن دوم باقی ماندند.

-علقمه بن قیس النخعی رحمه الله (۶۲هـ) متولد کوفه، استاد وی: عبدالله بن مسعود؛

-الاسود بن زید النخعی رحمه الله (۶۲هـ) متولد کوفه، استاد وی: عبدالله بن مسعود؛

-سعید بن المسیب المحزومی رحمه الله (۹۴هـ) متولد مدینه، استادانش: ابن عمر و ابو هریره و شاگردش: زهری؛

-سعید بن جبیر رحمه الله (۹۵هـ) استادان وی: ابن عباس، عایشه. شاگردان: مجاهد، عمرو بن دینار؛

-عمر بن عبدالعزیز رحمه الله (۶۱-۱۰۱هـ) محل تولد و وفات: شام، مدینه. استادان وی: عروه بن زبیر و سالم بن عبدالله. شاگردش: زهری؛

-طاووس بن کیسان الیمانی رحمه الله (۱۰۶هـ) متولد یمن و محل وفات مکه مکرمه است. استادش: ابن عباس، و شاگردش: عبدالله بن طاووس می‌باشد؛

-حسن بن یسار البصری رحمه الله (۱۱۰) در بصره تولد شده استادانش: علی بن ابی طالب، انس و ابن عباس می‌باشد. و شاگردش: قتاده؛

-محمد بن سیرین البصری رحمه الله (۱۱۰) متولد بصره استادش انس بن مالک، شاگرد: ایوب سختیانی؛

-عطا بن ابی رباح المکی رحمه الله (۱۱۴هـ) متولد مکه و محل وفات حجاز می‌باشد. استادان وی: عباس بن عبدالمطلب، ابن عمر، ابن زبیر، ابی هریره و عایشه. شاگردانش: مجاهد، ابن جریج و ابن ابی لیلا؛
-قتاده بن دعامه السدوسی رحمه الله (۱۱۷هـ) متولد بصره. استادان وی: حسن بصری و انس. شاگرد وی: هشام بن حسان. تفسیر معروفش به نام (تفسیر قتاده) است؛
-النعمان بن ثلث الکوفی رحمه الله (۱۵۰) متولد کوفه، استادش حماد بن ابی سلیمان، شاگردانش: ابو یوسف و امام محمد (الادنه وی، ۱۴۱۷، ص. ۲۰).

۳. طبقه سوم: طبقه مفسرین از تبع تابعین

مقاتل بن حیان النبطی (۱۵۰) عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج (۱۵۱هـ) سفیان بن سعید الثوری (۱۶۱هـ) نافع بن ابی نعیم (المدنی) (۱۶۹هـ) مالک بن انس الاصبیحی (۱۷۹) عبدالله بن مبارک المروزی (۱۸۱هـ) سفیان بن عیینه الهلالی (۱۹۸هـ) عبدالله بن طاووس بن کیسان الیمانی (۱۳۲) (السیوطی، ۹۱۱هـ، ص. ۶).

۴. طبقه چهارم:

مفسرین اواخر قرن دوم الی انتهای قرن سوم (این طبقه بعد از تبع تابعین که از نظر سن بزرگتر از تبع تابعین ولی هیچ روایت از تبع تابعین ازیشان ثبت نشده است).

-محمد بن ادريس الشافعی (۲۰۴) آدم بن ابی ایاس العسقلانی (۲۲۰) و ابوبکر بن ابی شیبہ (۲۳۵) اسحاق بن راهویه (۲۳۸) احمد بن حنبل (۲۴۱) محمد بن اسماعیل البخاری (۲۵۶) مسلم بن حجاج (۲۶۱) ابن ماجه القزوينی (۲۷۳) محمد بن عیسی الترمذی (۲۷۹) سهل بن عبدالله التستری (۲۸۳) (الداوودی، ۹۴۵، ص. ۱۰۰).

۵. طبقه پنجم:

مفسرین قرن چهارم هجری (مفسرین که در قرن سوم زندگی کردند؛ ولی وفات شان در قرن چهارم واقع شده).

-ابوجعفر محمد بن جریر الطبری (۳۱۰) کتاب معروفش: جامع البیان، ابواسحاق ابراهیم بن السری (۳۱۱) اسم کتابش: معانی القرآن و اعرابه، ابوجعفر احمد بن محمد بن سلامه الازدی الطحاوی (۳۲۱) اسم کتابش احکام القرآن. ابوبکر احمد بن علی الجصاص (۳۷۰) اسم کتابش احکام القرآن، ابواللیث نصر بن محمد السمرقندی الحنفی (۳۷۵) اسم کتابش بحر العلوم، ابوحفص

عمر بن احمد بن عثمان ابن شاهین البغدادی (۳۸۵) اسم کتابش التفسیر الکبیر (الادنه وی، ۱۴۱۷، ص. ۵۹).

۶. طبقه ششم: مفسرین قرن پنجم هجری

ابوعبدالله الحاکم محمد بن عبدالله ابن حمدویه النیشاپوری (۴۰۵) صاحب کتاب المستدرک و کتاب در تفسیر هم نیز دارد.

-الراغب اصفهانی ابوالقاسم حسین بن محمد بن مفضل (۳۱۲) در باب تفسیر اسم کتابش (جامع التفسیر) و کتاب مشهور وی مفردات القرآن. ابواسحاق احمد بن محمد الثعلبی النیشاپوری (۴۲۷) اسم کتابش (الکشف و البیان عن تفسیر القرآن) از مهم ترین تفاسیر قرن هجری محسوب می شود. ابوالفتح ناصر بن حسین الطالبی الدیلمی (۴۴۴) اسم کتابش (البرهان فی تفسیر القرآن). القاضی علی بن محمد حبیب الماوردی (۴۵۰) اسم کتابش (النکت و العیون). عبدالقاهر بن عبدالرحمان جرجانی (۴۷۱) شیخ البلاغه اسم کتابش (دلایل الاعجاز) (الادنه وی، ۱۴۱۷، ص. ۱۰۶).

۷. طبقه هفتم: مفسرین قرن ششم هجری

الحسین بن مسعود البغوی (۵۱۶) اسم کتابش (معالم التنزیل) در سن ۳۲ سالگی نوشته است.

-محمود بن عمر الزمخشری (۵۳۸) اسم کتابش (الکشاف عن حقایق التنزیل) در مسایل لغوی و بلاغی زیاد پیچیده و دو بار این را نوشته و مشهور در میان علما نسخه اخیر است و اولی مفقود شده است. ابوالحسن علی بن عراق الصناری الخوارزمی (۵۳۹) اسم کتابش شمارخ الدررفی تفسیر الآی والسور. ابوبکر محمد بن عبدالله ابن العربی (۵۴۳) الفقیه المالکب الاشعری دو کتاب به نام (احکام القرآن) دارد و کتاب دیگرش (انوار الفجر فی مجالس للذکر) (الفنگفیری، ۱۴۲۱، ص. ۱۵۰).

۸. طبقه هفتم: مفسرین قرن هفتم هجری

فخرالدین محمد بن عمر بن الحسین الرازی (۶۰۶) اسم تفسیرش (تفسیر الکبیر) مشهور به مفاتیح الغیب، نجم الدین الکبری احمد بن عمر بن محمد (۶۱۸) اسم کتابش (تاویلات النجمیه)، ابوالحسن علم الدین علی بن محمد السخاوی (۶۴۳) اسم کتابش (تفسیر القرآن العظیم)، ابوعبدالله محمد بن احمد الانصاری القرطبی (۶۷۱) اسم کتابش (الجامع لاحکام القرآن)، القاضی عبدالله بن عمر بن محمد البیضاوی (۶۸۵) اسم کتابش (انوار التنزیل و اسرار التاویل) (الادنه وی، ۱۴۱۷، ص. ۱۳۰-۱۴۰).

۹. طبقه نهم: مفسرین قرن هشتم هجری

ابوالبرکات حافظ للدين عبدالله بن احمد بن محمود النسفی (۷۱۰) فقيه حنفی و در عقیده ابومنصور ماتریدی اسم کتابش (مدارک التنزیل و حقایق التنزیل)، ابوالقاسم محمد بن احمد بن جزى الكلبي (۷۴۱) اسم کتابش (التسهیل لعلوم التنزیل)، ابو حیان محمد بن یوسف الاندلسی (۷۴۵) اسم کتابش (البحرالمحیط فی التفسیر)، ابوالحسن علاءالدین علی بن محمد بن ابراهیم الخازن (۷۴۱) (لباب التاویل معانی التنزیل)، سعدالدین مسعود بن عمر التفتازانی (۷۹۲) حاشیه بر تفسیر کشاف دارد (نوهیض، ۱۹۸۸، ص. ۱۸۰).

۱۰. طبقه دهم: مفسرین قرن نهم

مجدللدين محمد بن یعقوب الفيروز آبادی (۸۱۷) القاموس المحيط و کتاب دیگر بصاير ذوی التمييز فی لطایف الکتاب العزیز.

-حافظ ابوالفضل احمد بن علی بن محمد ابن حجر عسقلانی (۸۵۲) فتح الباری بشرح صحیح البخاری و دگه التفسیر من صحیح البخاریو نیز دوکتور عبدالمجید الشیخ عبدالباری روایت تفسیری در فتح الباری در سه جلد جمع کردهو، ابوزید عبدالرحمن بن محمد بن مخلوف الثعالبی (۸۷۵) اسم کتابش الجواهر الاحسان فی تفسیر القرآن، برهان الدین ابوالحسن ابراهیم بن عمر البقاعی (۸۸۵) اسم کتابش (نظم الدرر فی تناسب الآی و السور (الفنگفیری، ۱۴۲۱، ص. ۲۱۰).

۱۱. طبقه یازدهم: مفسرین قرن دهم

جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر السيوطی (۹۱۱) تعداد کتب تألیف وی بالغ بر ۳۴۰ کتاب است.

-تألیفات وی در باب تفسیر: کتاب طبقات المفسرین، اکمال تفسیر جلال الدین المحلی و چاپ آن به اسم جلالین، الدر المنثور فی التفسیر الماثور، الاکلیل فی استنباط التنزیل، الاتقان فی علوم القرآن، التحبیر فی علم التفسیر (الفنگفیری، ۱۴۲۱، ص. ۲۳۰-۲۳۹).

۱۲. طبقه دوازدهم: مفسرین قرن یازده

بدرالدین ابو عبدالله محمد بن محمد الکرخي (۱۰۰۲) صاحب دو حواشی بالای بیضاوی، نورالدین ملاعلی بن سلطان محمد القاری الهروی صاحب دو کتاب مطبوع در تفسیر (انوار القرآن و اسرار القرآن و دیگر الجمالین للجلالین، عبدالرحیم بن مشمس الدین محمد السیالکوتی (۱۰۶۷) صاحب حاشیه بر تفسیر بیضاوی (نوهیض، ۱۹۸۸، ص. ۱۹۰-۲۰۰).

۱۳. طبقه سیزدهم: مفسرین قرن دوازدهم

احمد بن ابی سعید بن عبدالله الامیتهوی (۱۱۳۰) معروف به ملاجیون اسم کتابش (التفسیرات الاحمدیه فی بیان آیات الشرعیه مع تعریفات المسایل الفقهیة)، محمد امین بن محمدالمختار الشنقیطی (۱۳۹۳) اسم کتابش (اضواء البیان فی ایضاح القرآن بالقرآن و دیگر العذب المنیر من مجالس الشنقیطی فی التفسیر، عصام الدین ابوالمفدی اسماعیل بن محمد القونی الحنفی (۱۱۹۵) صاحب حاشیه القونی بر تفسیر بیضاوی (نوهیض، ۱۹۸۸، ص. ۲۱۰-۲۲۱).

۱۴. طبقه چهاردهم: مفسرین قرن سیزدهم

محمد ثناءالله العثماني البانیاتی المظهري (۱۲۲۵) اسم کتابش تفسیرالمظهري، سلام الله بن فخرالدین الدهلوی (۱۲۲۹) صاحب حاشیه به نام کمالین علی جلالین، شهاب الدین ابوالثناء محمود بن عبدالله الحسینی الالوسی (۱۲۷۰) اسم کتابش روح المعانی در ۳۶ سالگی این را نوشت.

۱۵. طبقه پانزدهم: مفسرین قرن چهاردهم

ابو طیب محمد صدیق بن حسن خان القنوجی (۱۳۰۷) من اعیان الهند اسم کتابش فتح البیان فی مقاصد القرآن و کتاب دیگر نیل المرام من تفسیر الآیات الاحکام (الفنگفیری، ۱۴۲۱، ص. ۲۶۵-۲۵۰).

نتیجه گیری

در این تحقیق به بررسی موضوع طبقات المفسرین پرداخته شده و تلاش صورت گرفته است تا منابع علمی بزرگان این فن مورد مطالعه قرار گیرد. مهم ترین نتایجی که از این تحقیق به دست آمده عبارتند از:

مفهوم طبقه نزد مفسران با مفهوم آن نزد محدثان متفاوت است. تثبیت و اطلاق مفهوم طبقه نزد مفسران بر یک قرن (برهه‌ای از زمان) است.

طبقات المفسرین را می توان به قرون مختلف تقسیم کرد، هر قرون دارای ممیزه ها و خصوصیات میباشد که در این تحقیق تنها بحث از تدوین طبقات المفسرین و تطور آن با ذکر نمونه های از مفسران و آثار تألیفی هر قرن بدون اشاره بر ممیزه هر قرن اکتفا صورت گرفته است.

امام سیوطی، داوودی و شیخ الادرنی و برخی دیگر تنها بر ذکر تراجم مفسرین اکتفا نموده است و اما شیخ عمر نصوحی بلمن الترکی در کنار ذکر تراجم، مناهج مفسرین را نیز اضافه نموده است.

علم طبقات المفسرین از قرن اول اسلامی تا عصر حاضر پیوسته گسترش یافته است و به بلوغ و تکامل رسیده است. و در هر قرن با گذر از مراحل مختلف تاریخی از سادگی به سمت پیچیدگی علمی حرکت کرده است.

علم طبقات المفسرین یکی از شاخه های مهم علوم قرآنی است. شناسای ماهیت، جایگاه و تکامل آن در دوره های مختلف، فهم بهتری از تحول تفسیر قرآن در قرون مختلف به دست میدهد.

علم طبقات المفسرین زمینه ساز مقایسه و تفکیک تفاوت ها از روشهای مفسرین، آثار نوشته در این بخش و از همه مهمتر شناخت همه جانبه و تمام ابعاد مفسرین هر قرن، نیز میگردد.

بررسی تدوین و تطور طبقات المفسرین و مقایسه تطبیقی میان طبقات مختلف به تحلیل بهتر تحول علم تفسیر کمک میکند. با دانستن طبقه و شخصیت علمی مفسر و آثار تألیف شده وی می توان به صحت و سقم دیدگاه های او بهتر سنجید. و تفاوت های میان مفسرین اهل سنت، شیعه، معتزله و دیگران روشن تر شود.

منابع و مآخذ

قرآن کریم

ابن حنبل، احمد. (بی تا) مسند امام احمد، ریاض: دارالمعرفه.
ابن قاضی، تقی الدین. (۸۵۱ هـ) تراجم طبقات النحات و اللغویین و المفسرین و الفقهاء، بیروت: الدار العربیه للموسوعات.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی تا) لسان العرب، بیروت: دارصادر.
الادنه وی، أحمد بن محمد. (۱۴۱۷) طبقات المفسرین، المدینة المنورة: مکتبة العلوم والحکم تیم، اسعد سالم. (۱۹۹۴م) علم طبقات المفسرین، ریاض: مکتبه الرشد.
الجوهري، إسماعيل بن حماد. (۳۹۳هـ) الصحاح (تاج اللغة وصحاح العربية)، بیروت: دار العلم للملایین.

حاج خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (بی تا) کشف الظنون، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
الداوودی، محمد بن علی بن أحمد. (۹۴۵هـ) طبقات المفسرین، بیروت: دار الکتب العلمیة

الذهبی، محمد حسین. (بی-تا) التفسیر والمفسرون، القاهرة: دارالکتب الحدیثه.
زبیدی، مرتضی. (۱۲۰۵ هـ) تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر.
الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله. (۷۹۴هـ) البرهان في علوم القرآن، دار إحياء الكتب العربية.
سيوطي، جلال الدين. (۹۱۱هـ) طبقات المفسرين العشرين، القاهرة: مكتبة وهبة
عابد، محمد بن ابي بكر. (۱۴۳۲) علم طبقات المفسرين نشأته و تطوره، المدينه المنوره: درالطرفين.
نويهض، عادل. (۱۹۸۸م) معجم المفسرين من صدر الاسلام حتى العصر الحاضر، بيروت: مؤسسه
نويهض الثقافيه للتأليف والترجمه والنشر.
الفنگفیری، محمد طاهر. (۱۴۲۱) نیل السائرین فی طبقات المفسرین، مکتبه الیمان، درالقرآن.
شاکر، محمود. (بی تا) مقدمه محمد شاکر به کتاب (طبقات فحول الشعراء)، جدّه: دار المدنی.